

Marcin Napiórkowski

Od teoretyzowania na temat praktyk do praktykowania teorii

Zagadnienie pamięci leży dziś w centrum polskiego życia publicznego. Dowodzą tego kolejne, coraz huczniej obchodzone rocznice, nowoczesne, multimedialne muzea i elektryzujące społeczeństwo spory: o lustrację, publicystykę Jana Tomasza Grossa, postacie żołnierzy wyklętych albo sens powstania warszawskiego. Pamięcią zajmują się dziś, w odmienny sposób, bardzo różne środowiska i grupy społeczne: obcują z nią na co dzień muzealni kuratorzy, poszukiwacze skarbów, lokalni aktywiści czy przewodnicy miejscy; debatują o niej politycy, publicyści i pasażerowie komunikacji miejskiej.

Jakie miejsce na tej mapie zajmuje akademicka refleksja teoretyczna? Fenomen pamięci zbiorowej, w różnych jej postaciach, od dekad próbują zrozumieć kulturoznawcy, historycy, filozofowie, socjologowie, psychologowie, literaturoznawcy czy antropologowie. Niestety budowane wokół społecznych praktyk teorie rzadko powracają tam, skąd przybyły, kształtując rzeczywistość społeczną i przekładając się na coś, co można by nazwać „praktykowaniem teorii”. Temperatura bieżących sporów, ich uwikłanie w historyczne zaszłości i polityczne podziały nie skłania do akademickiego namysłu, do budowania ujęć raczej rozumiejących niż oceniających. W ramach projektu *Antropologia pamięci* chcielibyśmy taki właśnie ruch zaproponować. Stąd nacisk kładziony raczej na teksty klasyczne, kluczowe dla rozwoju dyscypliny, niż pogoń za bieżącymi trendami i próba natychmiastowego wyjaśnienia współczesności.

Chcielibyśmy, by przedstawiona tu antologia trafiła i do „teoretyków” pamięci, i do tych, którzy – w różny sposób – ją „praktykują”, żeby pozostawała przy tym interesująca i rozumiała zarówno dla zawodowców, jak i dla amatorów z różnych powodów zainteresowanych problematyką pamięci zbiorowej. Mamy nadzieję, że *Antropologia pamięci* pozwoli na wzbogacenie wymiaru metodolo-

gicznego i krytycznego polskiej kultury pamięci, udostępniając praktykom, naukowcom i studentom wybór ważnych i ciekawych prac z tej dziedziny oraz proponując kilka płaszczyzn uporządkowania zgromadzonego materiału.

Liczymy też, że proponowany przez nas wybór znajdzie zastosowanie w praktyce dydaktycznej. Zajęcia poświęcone pamięci prowadzi się dziś na niezliczonych uniwersytetach na całym świecie. Niektóre z nich proponują już nawet pamięć kulturową jako odrębny kierunek studiów. Stąd i zapotrzebowanie – zaspokajane stopniowo dopiero w ciągu ostatnich kilku lat – na podręczniki do „nauki o pamięci” zarówno o charakterze autorskim¹, jak i te pomyślane bądź to jako wybór tekstów klasycznych (tzw. *handbooks* lub *readers*)², bądź też złożone z rozdziałów pisanych na zamówienie przez wybitnych znawców problematyki (tzw. *companions*)³.

Także polski czytelnik ma dziś dostęp do wielu doskonałych wyborów tekstów rodzimych i zagranicznych, wszystkie z nich są jednak wyraźnie sprofilowane – poświęcone albo jednej tradycji badań nad pamięcią, albo też pamięci o określonym wydarzeniu. Wśród nich wymienić należy z pewnością pozycje *Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych* (red. Ewa Domańska), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* (red. Magdalena Saryusz-Wolska) czy *(Kon)teksty pamięci* (red. Kornelia Kończal).

Prezentowana tu antologia proponuje uzupełnienie obecnych już na rynku wydawniczym tomów. Jest z założenia pozycją przekrojową. Przedstawia zróżnicowane koncepcje wypracowane w odniesieniu do różnych wydarzeń, przez odmienne środowiska i w ramach kilku dyscyplin. Mamy nadzieję, że dzięki *Antropologii pamięci* uczenie się o teoriach zbiorowego pamiętania, a także nauczanie o nich będzie w Polsce łatwiejsze.

O projekcie

Antropologia pamięci to tytuł prezentowanego tu podręcznika – kolejnego już w serii *Wiedza o kulturze* – ale także nazwa projektu badawczego, finansowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

¹ Zob. np. Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering*, McGraw-Hill International, Maidenhead 2003; Astrid Erll, *Memory in Culture*, Palgrave Macmillan, New York 2011.

² Zob. np. *The Collective Memory Reader*, red. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy, Oxford University Press, New York–Oxford 2011; *Memory: Histories, Theories, Debate*, red. Susannah Radstone, Bill Schwartz, Fordham University Press, New York 2010; *Theories of Memory. A Reader*, red. Michael Rossington, Anne Whitehead, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2007.

³ Zob. np. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, red. Astrid Erll, Ansgar Nünning, de Gruyter, Berlin–Boston 2008; *The Ashgate Research Companion to Memory Studies*, red. Siobhan Kattago, Ashgate Publishing, Farnham–Burlington 2015.

(nr 11H 11 017880) i realizowanego w Instytucie Kultury Polskiej od stycznia 2012 do lipca 2014 r. przez zespół pod kierownictwem prof. dr. hab. Rocha Sulimy. W tym czasie członkowie zespołu badawczego odbyli kwerendy w wielu bibliotekach polskich i zagranicznych, gromadząc szeroką bazę ponad tysiąca monografii i artykułów w kilku językach. Z listy tej stopniowo, w toku burzliwych dyskusji, wyłaniały się kolejne, coraz węższe listy. Niestety, na ostateczny kształt ani

tologii wpłynęły nie tylko nasze wybory, lecz także długotrwały, skomplikowany i kosztowny proces uzyskiwania praw autorskich do tekstów, których autorzy pochodzili z kilku krajów i publikowali w kilkudziesięciu wydawnictwach na przestrzeni niemal stulecia. Bierzymy, oczywiście, pełną odpowiedzialność za zbiór, który oddajemy właśnie do rąk czytelników. Zarazem ze smutkiem przyznajemy, że nie jest to dokładnie taka antologia, jaką chcielibyśmy się pochwalić.

Przy tym od początku było dla nas oczywiste, że wobec mnogości literatury naszym celem nie powinno być – z góry skazane na porażkę – zebranie wszystkiego, wybranie „obiektywnie” najważniejszych pozycji ani też nawet dobranie jakiejś ich „reprezentatywnej próbki”. Zamiast tego oddajemy w ręce czytelnika wybór mocno naznaczony osobowościami i zainteresowaniami badawczymi redaktorów i środowiska Instytutu Kultury Polskiej. Nie zdajemy sprawy z kształtu antropologii pamięci jako dyscypliny, lecz raczej projektujemy jedną z możliwych jej form.

Głównym celem pomyślanej przez nas antologii jest ukazanie najważniejszych „linii napięć”, które budują sens praktyk społecznych i opisujących je teoretyzacji. Napięcia te wyrażają się w takich przeciwstawieniach, jak: pamięć centralna i lokalna, hegemoniczna i wernakularna, spór między historią i pamięcią czy napięcia płciowe, rasowe i klasowe.

Staraliśmy się – pozostając oczywiście w obrębie nauk humanistycznych i społecznych – zachować w ramach antologii podejście interdyscyplinarne, ale zarazem – za przykładem poprzednich tomów serii *Wiedza o kulturze* – nacechowane antropologicznie. W obszar naszych zainteresowań wchodzi więc wiele dziedzin (np. historia, folklorystyka, socjologia, filozofia, psychologia), zarazem jednak chcielibyśmy poprzez dobór zagadnień i tekstów pokazać i uwypuklić rolę antropologii. Ujęcie antropologiczne oznacza dla nas przede wszystkim przyjrzenie się różnego rodzaju nośnikom, praktykom i kategoriom pamięci w świetle ich kulturowych uwarunkowań. Przedstawiana przez nas antropologia pamięci zajmuje się raczej pamięciami niż Pamięcią – zjawiska kulturowe staramy się ujmować w ich różnorodności i zmienności.

W związku z tym w antologii staraliśmy się w miarę możliwości dowartościować porządek diachroniczny – przedstawić historię zmieniających się form pamięci (i mediów pamięci), a przez to uniknąć dominacji współczesności. Chcielibyśmy więc pokazać, jaką historię ma współczesna pamięć i jej praktyki. Dlatego też w doborze kategorii zastosowaliśmy klucz

nośników, praktyk i bardzo ogólnie rozumianych kategorii, nie organizując narracji wokół „modnych” słów-kluczy takich jak „trauma” czy „postpamięć”, lecz raczej wskazując na ich miejsce wśród innych historycznie ukształtowanych praktyk i teoretyzacji pamięci.

Ponieważ nie ma „humanistyki bezzalożeniowej”, tego rodzaju antologia powinna też – co jest zadaniem niełatwym – zdawać w jakiś sposób sprawę ze zjawiska, którego sama jest produktem, a więc z widocznej w ostatnich latach intelektualnej mody na zajmowanie się pamięcią. W strukturę antologii staraliśmy się wpleść namysł nad genezą zjawiska. Kiedy to się stało? Kto za to odpowiada? Do czego to służy? Czy były wcześniej inne boomy pamięciowe?

Struktura podręcznika

Punkt wyjścia w proponowanej przez nas opowieści o pamięci stanowią antropologiczne konkrety (dobrze już rozpoznane przez dotychczasowe podręczniki z serii *Wiedza o kulturze*), a więc ciało, przestrzeń czy materialne nośniki. Kontynuując tradycję rozpoczętą w pierwszych tomach serii, szczególną uwagę poświęcamy także rozumianym antropologicznie mediom – słowu, obrazowi, widowiskom kulturowym, cały czas starając się odpowiedzieć na pytanie: w jaki sposób pamięć staje się narzędziem socjalizacji, przygotowania do życia w grupie społecznej, uwewnętrznienia określonych wartości i postaw.

W pierwszej części zostały zebrane teksty poświęcone ciału (nawykowi, dyscyplinie, jego materialności itp.), rzeczom wykorzystywanym jako „ekstensje” i „nośniki” pamięci, a wreszcie sposobom utrwalania pamięci w otaczającej nas przestrzeni. Drugi blok antologii opowiada, najprościej mówiąc, o tym, co „robi się” z nośnikami pamięci, jakie są kulturowe formy i ramy ich „uruchamiania”. Część ta okazała się pod wieloma względami najtrudniejsza do skonceptualizowania, bo praktyki i instytucje są zawsze „rozerwane” między poziomem nośników a poziomem konceptualizacji. W tej części skupiamy się więc na przejściu od wyznaczania ram wspólnot pamięci (stanowiących podstawę wszelkich praktyk) poprzez ceremonie upamiętniania po przeciwne praktyki kulturowe, jakimi są z jednej strony zbieranie, z drugiej zaś – usuwanie różnorodnych nośników pamięci. Pytanie badawcze, jakie stawiamy w końcowych rozdziałach antologii, brzmi: „do czego się przydawało i przydaje pojęcie pamięci w humanistyce?”. Staramy się w niej ukazać różnorodne teoretyczne, a więc refleksyjne ujęcia pamięci, dostrzegając przy tym, że refleksja na temat praktyk społecznych sama także jest praktyką społeczną osadzoną w określonym kontekście historycznym, społecznym, medialnym itp. Oznacza to, że refleksja na temat pamięci również ma swoją pamięć, czyli charakter kumulatywny, należy więc zadbać o ukazanie jej historyczności.

Antropologia pamięci a sprawa polska

Antropologia pamięci jest drugim (po *Antropologii antyku greckiego*) podręcznikiem z serii *Wiedza o kulturze*, w którym większość tekstów publikowana jest po raz pierwszy w języku polskim, a przekładów dokonano specjalnie na potrzeby tego tomu. Chcąc w pełni wykorzystać szansę, jaką dał nam grant w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, zdecydowaliśmy się na publikowanie głównie rzeczy nowych, obudowanych przekładanymi już wcześniej tekstami zagranicznymi ważnymi dla zrozumienia tych dotychczas w Polsce nieznanych lub mało znanych. Wyłącznie z tych założeń wynika stosunkowo niewielka reprezentacja w antologii prac polskich.

Przyświecającą nam ideą nie było w żadnym razie traktowanie polskich badań nad pamięcią jak o terenu pustego, który należałoby dopiero „skolonizować” przy użyciu zagranicznych teorii. Wręcz przeciwnie – antologia powstawała przy pełnej świadomości bogactwa i różnorodności polskich ujęć tej problematyki. Uznanie polskiej „lokalności pamięciologicznej”, pod wieloma względami równorzędnej innym prezentowanym przez nas środowiskom naukowym, stanowiło od początku jedno z kluczowych założeń projektu. Prowadząc kwerendy w źródłach anglosaskich, niemieckich, francuskich czy hiszpańskojęzycznych, mieliśmy zawsze w pamięci tradycje polskich badań socjologicznych i folklorystycznych, jak również współczesne badania i projekty naukowe.

Na tradycję polskich badań nad pamięcią, syntetycznie opisanych w artykule Kornelii Kończal i Joanny Wawrzyniak⁴, składają się prace z bardzo różnych dziedzin, prezentujące różnorodne ujęcia tematyki pamięci.

W polskich studiach nad pamięcią wyraźnie obecny jest nurt badań socjologicznych zapoczątkowany przez Stefana Czarnowskiego (nie przypadkiem, jako ucznia Émile’a Durkheima, zestawianego często z Maurice’em Halbwachsem) i kontynuowany następnie w badaniach nad „świadomością historyczną” czy „historią żywą” prowadzonych między innymi przez Ninę Assorodobraj-Kulę. Z pewnością brak recepcji Czarnowskiego w zachodnich badaniach nad pamięcią, na który tak często się wskazuje, jest zaskakujący i niezасłużony. Przeprowadzone przez nas kwerendy ukazują zarazem interesujący wątek, z którego skorzystać mogłaby polska socjologiczna tradycja pamięciologiczna. Są to operacje odkrywania i reinterpretacji, jakie na „figurze założycielskiej” Maurice’a Halbwachsa przeprowadzali badacze francuscy, a także amerykańscy (Lewis Coser). Podobnej reinterpretacji i odczytaniu na nowo warto by zapewne poddać figurę Czarnowskiego. Być może to właśnie mógłby okazać się ważny krok do jego ponownego odkrycia na świecie? Porównawcza lektura współczesnych tekstów francuskich pokazuje bowiem

⁴ Kornelia Kończal, Joanna Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze: tradycje, koncepcje, (nie)ciągłości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, nr 4, s. 11–63.

wyrażnie, że Halbwachs jest często interpretowany nie bezpośrednio, lecz poprzez Pierre'a Norę; w tekstach amerykańskich natomiast – przez pryzmat amerykańskiej socjologii (m.in. teorii Cosera, w którego przekładzie pisma Halbwachsa funkcjonują w USA). Co ciekawe, ci dwaj „Halbwachsowie” okazują się często postaciami zaskakująco różnymi. Ten rodzaj nawiązań, ponownych odczytań i reinterpretacji znajduje odzwierciedlenie w układzie i doborze tekstów przygotowanej w ramach projektu antologii.

Kolejnych okazji do reinterpretacji figur założycielskich z pewnością dostarczą także zamieszczone w antologii wybory z Henriego Bergsona, Sigmunda Freuda czy (niepublikowanego dotychczas po polsku) Frederica Bartletta – wszystkie zestawione ze współczesnymi kontynuacjami i nawiązaniem.

Ponadto od lat duże znaczenie ma w Polsce tradycja badań biograficznych, często na bazie materiału pamiętnikarskiego (np. Florian Znaniecki, Józef Chałasiński, Jan Szczepański) oraz tradycja badań folklorystycznych, zajmujących się obrazem pamięci utrwaloną w podaniach i opowieściach biograficznych (Janina Hajduk-Nijakowska, Daniel Kadłubiec, Dorota Simonides). Prace związane z tym nurtem w ostatnich latach korzystają często z badań nad specyfiką mediów (czego dowodem jest szeroka recepcja w polskiej antropologii teorii oralności/piśmienności, znajdująca odzwierciedlenie także w poprzednich antologiach z serii *Wiedza o kulturze*). Przeprowadzone w ramach projektu badania pozwoliły dostrzec obszary blisko powiązane z tym nurtem we współczesnych studiach nad pamięcią. Wskazać tu można na przykład na badania nad syndromem „fałszywych wspomnień”, pod wieloma względami powiązane z kategorią memoratu/fabulatu wykorzystywaną chętnie przez polskich folklorystów. Przeprowadzone w ramach projektu kwerendy wskazały na istnienie całego nurtu badań nad zjawiskami z pogranicza fantazji i pamięci, często rodzącymi poważne problemy społeczne, jak w przypadku książki Lawrence'a Wrighta *Pamiętając szatana*, której fragment został przełożony na potrzeby antologii.

Od lat sześćdziesiątych w sposób ciągły rozwija się w Polsce również tradycja studiów ilościowych nad pamięcią na podstawie badań ankietowych (Jadwiga Possart, Barbara Szacka). Mają one na celu dokumentację „stanu świadomości historycznej” bądź to społeczeństwa, bądź to jego poszczególnych grup. Podobne badania w różnej skali są prowadzone także w innych krajach. Interesującym kontekstem dla polskiej tradycji mogłoby na przykład okazać się prezentowane w niniejszym tomie studium Diany Taylor na temat budowania kobiecych figur bohaterskich w Argentynie.

Wszystkie te tradycje mają swoje współczesne kontynuacje, dlatego prace nad podręcznikiem *Antropologia pamięci* były prowadzone z uwzględnieniem innych realizowanych równolegle projektów „pamięciologicznych”.

Wśród nich wymienić można, między innymi, interdyscyplinarny leksykon kultur pamięci zbiorowej *Modi memorandi* (pod redakcją Roberta Traby i Magdaleny Saryusz-Wolskiej), do którego przygotowywana przez nas

antologia ma być w zamierzeniu uzupełnieniem. Liczymy, że czytelnicy *Antropologii pamięci* będą mogli odwołać się do haseł zawartych w *Modi memorandi* i odwrotnie – czytelnicy leksykonu znajdą fragmenty wielu wspomnianych tam tekstów w przygotowywanej antologii.

Innym kluczowym obszarem współcześnie prowadzonych w Polsce badań nad pamięcią są studia socjologiczne nad stanem świadomości historycznej społeczeństwa prowadzone m.in. przez Barbarę Szacką, Andrzeja Szpocińskiego czy Piotra Tadeusza Kwiatkowskiego. Seria *Współczesne społeczeństwo polskie wobec przeszłości* była ważnym punktem odniesienia dla powstającej antologii, która zarazem projektowana była tak, żeby służyć za poręczne źródło nawiązań teoretycznych czytelnikowi wspomnianej serii.

Uważnie staraliśmy się śledzić także prace powstające w kręgu Międzyzakładowej Pracowni Pamięci Społecznej działającej w Instytucie Socjologii UW (wśród jej współpracowników znajdują się m.in. Małgorzata Głowacka-Grajper, Sławomir Kaprański, Michał Łuczewski, Joanna Wawrzyniak, Lech Nijakowski, Piotr Filipkowski czy Małgorzata Pakier). Wiele z zamieszczonych w niniejszej antologii tekstów pojawiało się w bibliografiach książek publikowanych przez ten zespół badaczy.

Ponieważ bardzo ważnym obszarem prowadzonych przez nas badań nad teoriami pamięci były zagadnienia traumy, ram jej estetycznego przedstawiania i związanych z tym uniwersaliów etycznych, kluczowy punkt odniesienia stanowiły dla nas prace badaczy związanych z Centrum Badań nad Zagładą Żydów PAN (m.in. Barbary Engelking czy Jacka Leociaka) wykorzystujące narzędzia kulturoznawcze i literaturoznawcze w badaniach nad pamięcią Zagłady.

Wierzmy zarazem, że zaproponowany przez nas wybór teorii zagranicznych może polskiej humanistyce przynieść podwójną korzyść w jej walce o miejsce na światowej mapie pamięciologicznej. Po pierwsze, trudno rzetelnie mówić o specyfice lokalnych czy regionalnych badań nad pamięcią bez świadomości kontekstu porównawczego. Po drugie, w rozwoju unikalnych polskich koncepcji pamięcioznawczych kluczowa może okazać się znajomość „nisz” czy „białych plam” w teoriach angielskich, niemieckich, francuskich, które często są cytowane i czytowane jedynie pobieżnie, czy hiszpańskich albo południowoamerykańskich, o których istnieniu niemal się w Polsce nie wspomina.

Zebraliśmy w jednym miejscu teksty z różnych szkół i nurtów, proponując polskie przekłady pojęć często od lat stosowanych u nas w wersji angielskiej, niemieckiej czy francuskiej. Polskie badania nad pamięcią wciąż czekają na szersze włączenie w obieg globalny. Wierzmy, że ruch na pozór przeciwny – tłumaczenie i upowszechnianie koncepcji z innych zakątków globu – stanowi ważny krok na tej drodze. Proponowany tu wybór ogranicza się do koncepcji najżywiej dyskutowanych w nauce zachodniej, nie pretendując w żadnym razie – chociażby ze względu na językowe ograniczenia redaktorów – do nakreślenia kompletnej mapy współczesnych badań nad pamięcią. Tego rodzaju „upo-

wszechnianie” może łatwo przybrać formę kolonizacji świata nauki przez kilka najpotężniejszych rynków akademickich, o ile nie towarzyszy mu równoległa praca nad stworzeniem własnego, lokalnie swoistego języka opisu rzeczywistości oraz poszukiwanie inspiracji w miejscach jeszcze „pamięcioznawczo” nieodkrytych, a często bardzo geograficznie i historycznie nam bliskich. Proponowana tu antologia czeka więc na uzupełnienie w postaci wyboru tekstów badaczy z krajów byłego ZSRR, Bałkanów, Europy Środkowo-Wschodniej, a może także z innych zakątków świata, powiązanych nieoczywistymi podobieństwami pamięciowych toposów.